

A Reading of Shi'ites and Sunnites Discursive Engagement in Bilad al-Sham from the Sixth Century to the End of the Mamalik Period

Shahnaz Karimzadeh Soorashjani

Assistant Professor, History of Islam, Bentolhda University, Al-Mostafa International University, Qom, Iran. karimzadeh@hoda.miu.ac.ir

Abstract

Given the demographic imbalance between the Imami Shi'a and Sunnites populations in the strategically significant region of Greater Syria (al-Sham) during the critical period spanning the sixth to the tenth centuries A.H, and in light of the notable growth of the Shi'a community—growth that increasingly alarmed their religious rivals—this study seeks to reevaluate the nature of Shiites and Sunnites relations in the region. The aim is to offer a more nuanced analysis and systematic account of the discursive confrontations and relations between Imami Shi'a and Sunnites during this era. To achieve this aim, the study adopts the discourse analysis methodology of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, a qualitative approach rooted in Saussurean structural linguistics and informed by the socio-political theories of figures such as Derrida, Marx, Foucault, and Gramsci. The rationale behind this methodological choice lies in the limitations of traditional historical approaches which often overlook deeper conceptual, ideological, and linguistic layers embedded within historical events and narratives. Discourse theory in the Laclau–Mouffe framework, due to its robust analytical capacity, has emerged as a powerful tool in the study of socio-political phenomena across the humanities and social sciences. It enables the construction of a theoretical lens through which the meaning of historical and political events can be clarified, especially by juxtaposing opposing discursive formations. Within this paradigm, discourse grants specific meanings to actions, speech acts, and symbols only within its own semantic structure—what is meaningful in one discourse may carry an entirely different or even antithetical significance in another. Central to this analysis is the concept of the “Other,” as discursive identity is forged through processes of other and boundary-drawing. In this study, two primary discourses are identified and examined: the hegemonic Sunni discourse and the counterhegemonic Imami Shi'a discourse. The Sunni discourse is organized around the central signifier of the *Caliphate*, buttressed by nodal points such as the elective nature of leadership, the justice of the Companions, the impermissibility of

Cite this article: Karimzadeh Soorashjani, Sh. (2025). A Reading of Shi'ites and Sunnites Discursive Engagement in Bilad al-Sham from the Sixth Century to the End of the Mamalik Period, *History of Islam*, 26(1), p. 129-152.
<https://doi.org/10.22081/hiq.2024.67233.2351>

Received: 2024-06-22 ; **Revised:** 2024-09-11 ; **Accepted:** 2024-11-04 ; **Published online:** 2025-04-09

© The Author(s).

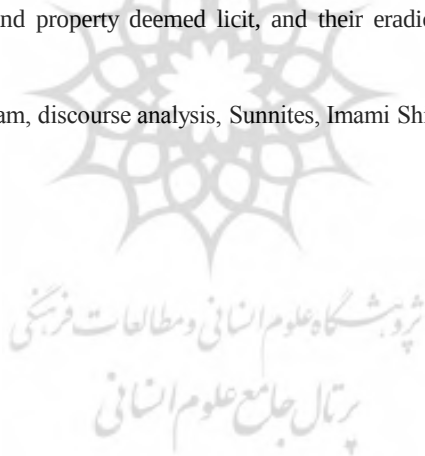
Article type: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

rebellion against the ruler, and the characterization of Shi'ism as heretical innovation. In contrast, the Imami Shi'a discourse centers on the *Imamate*, with key signifiers including divinely-designated leadership, belief in twelve infallible Imams, the authority of the sayings and actions of the infallibles, the legitimacy of revolt against unjust rulers, and the occultation of the twelfth Imam. The discursive strategies employed by each group—including deconstruction, marginalization, and emphasis on particular signifiers—are examined in detail. Findings from the study reveal that both groups, within the scope of their theological commitments, socio-political capacities, and the exigencies of the period and region, exerted significant efforts to hegemonize their discursive systems and marginalize their opponents. Nevertheless, the structural advantages enjoyed by the Sunni establishment—such as political patronage, institutional control, and access to coercive power—enabled it to more effectively delineate the Shi'a as the “Other” and suppress their discursive influence. This included systematic measures such as criminalizing Shi'a beliefs, execution, suppression, exile, imprisonment, and the issuance of enforceable governmental decrees. In such an environment, the Salafi trend, relying on these hegemonic discursive constructs, played a leading role in pushing the Shi'a community to the margins of society and in solidifying the view—fostered by Sunni discourse—that questioned the very Islamic identity of the Shi'a. Consequently, Shi'a beliefs and practices were increasingly framed as heretical, their lives and property deemed licit, and their eradication seen as religiously justified.

Keywords: Al-Sham, discourse analysis, Sunnites, Imami Shi'ism, Islamic religions.

قراءة في التلاقي الخطابي بين الشيعة والسنة في بلاد الشام من القرن السادس حتى نهاية العصر المملوكي

شهناز كريمزاده سورش جاني

أستاذة مساعدة، مجمع بنت الهدى العالي التابع لجامعة المصطفى العالمية قسم التاريخ الإسلامي، قم، إيران.

Karimzadeh@hoda.miu.ac.ir

الملخص

نظراً لعدم التوازن بين الشيعة والسنة في بلاد الشام خلال الفترة الحرجة الممتدة من القرن السادس حتى العاشر الهجري في منطقة بلاد الشام القديمة ذات الأهمية الاستراتيجية، وفي الوقت نفسه، النمو الملحوظ والشيوعي الكبير، مما أدى إلى شعورهم بالخطر من منافسيهم الدينيين، تهدف هذه الدراسة إلى إعادة النظر في العلاقات بين المجموعتين بهدف تقديم تحليل أفضل للوضع المذكور، وصياغة أدق للمواجهة والعلاقات بين الشيعة والسنة في هذه المنطقة. ولتحقيق هدفها، اعتمدت هذه الدراسة على منهج تحليل الخطاب (أحد فروع لاكلو وموفي)، وهو أحد المناهج النوعية. تتجذر هذه الطريقة في بُعد النظرية الدلالية في اللغويات البنيوية السوسيرية، وفي اتجاه النظرية الاجتماعية، وفي آراء أشخاص مثل دريدا وماركس وفوكو وغرامشي. وقد اختيرت هذه الطريقة لأن حصر الدراسة والبحث في الدراسات التاريخية في المناهج التقليدية سيؤدي إلى إهمال العديد من الحقائق الخفية والكامنة في الطبقات الفكرية والنظرية واللغوية والموضوعية. يُعد تحليل الخطاب عند لاكلو وموف من أكثر المناهج استخداماً في تحليل الظواهر الاجتماعية والسياسية نظراً لقدرته العالية على التحليل والتفسير، ويُستخدم في مختلف فروع العلوم الإنسانية والاجتماعية. وبناءً على ذلك، فإن هذه الطريقة قادرة على توفير إطار نظري دقيق لفهم القضايا التاريخية والسياسية وتقديم تحليل أقوى لها، ومن خلال وضع نقضين ضد بعضهما البعض، تعطي معنى أوضح للعديد من أفعال وأداءات الشخصيات. كل خطاب يعطي كل شيء معنى محدداً في إطار نظامه الدلالي. لذلك، قد يحمل الفعل أو الكلام أو الرمز معنى مختلفاً، بل ومتناقضاً، في خطابين مختلفين. ولذلك، تكتسب الأفعال والكلام والظواهر معناها عند وضعها ضمن إطار خطابي محدد. في الوقت نفسه، يُعد دور الآخر أو خلق الآخرة أمراً بالغ الأهمية لفهم الخطاب، لأن هوية الخطاب تعتمد على وجود الآخر والتوافق معه. ولهذا الغرض، حددت هذه الدراسة أول الآخرين (الشيعة الإثني عشرية والسنة)، اللذين سعى كل منهما إلى توسيع منظومته الدلالية في العقلية الجماعية للمجتمع. نتيجة لذلك، صيغت السنة كخطاب مهيم ومسيطر، داله المركزي هو الخلافة، وحوله علامات مثل: انتخاب الخليفة، وعدالة الصحابة، وعدم جواز الخروج على الحاكم، وبدعة الشيعة، والشيعة الإمامية كخطاب منافس، داله المركزي هو الإمامة، وحوله علامات مثل: اشتراط الإمامة، والإيمان بالأئمة الاثني عشر، وعصمة الأئمة، وحجية أقوال وأفعال المعصومين (ع)، وجواز الخروج على الحاكم الجائر، وغيبة

استناداً إلى هذه المقالة: كريمزاده سورش جاني، شهناز (٢٠٢٥). قراءة في التلاقي الخطابي بين الشيعة والسنة في بلاد الشام من القرن السادس حتى نهاية

العصر المملوكي. تاريخ الإسلام، ١٢٦(١)، ص ١٢٩-١٥٠. <https://doi.org/10.22081/hq.2024.67233.2351>

تاريخ الاستلام: 2024/06/22 ؛ تاريخ المراجعة: 2024/09/11 ؛ تاريخ القبول: 2024/11/04 ؛ تاريخ النشر: 2025/04/09

الناشر: جامعة باقرالعلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

© المؤلفون.

الإمام الثاني عشر. ثم تمت دراسة وتحليل أساليب مواجهتهم الخطائية في مجالات مثل: التقويض، والتهميش، والإبراز. تشير نتائج هذه الدراسة إلى أن المتنافسين المذكورين قد كرسوا كل جهودهم لهيمنة الفكر وإبراز نظامهم الدلالي وتهميش المنافس، وفقاً لمبادئهم ومعتقداتهم وقدراتهم ومتطلبات العصر والظروف الإقليمية؛ إلا أن الامتيازات التي يتمتع بها السنة أعطتهم موقعاً للنجاح في إقامة حدود خلق الآخر مع الشيعة وتهميش دلالات خطيئهم، وفي هذا الصدد، لم يتورعوا عن إجراءات مثل: تجريم اعتناق المعتقدات الشيعية والقتل والقمع والنفي والسجن وإصدار التعليمات الحكومية الإلزامية وما شابه ذلك. في بيئة كان فيها إضعاف الشيعة وخلق جو خلق الآخر معهم، بغض النظر عن عواقبه، في مقدمة أوامر وأفعال الحكام والسنة، واعتماداً عليه، كان الفكر السلفي رائداً أكثر من غيره في تهميش الشيعة من سياق المجتمع؛ ترسيخ مبدأ اليقين في النظرة التشكيكية للمجتمع الإسلامي تجاه إسلام الشيعة، والذي كان ثمرة جهد واضح للخطاب السني. وفي ظل هذه الأجواء، أصبحت معتقدات الشيعة الباطلة وأفكارهم، ودماءهم وأموالهم، مباحةً تدريجياً، ويُعتبر القضاء عليها مشروعاً.

الكلمات المفتاحية: الشامات، تحليل الخطاب، السنة، الشيعة الإمامية، المذاهب الإسلامية.

خوانشی از مواجهه گفتمانی شیعه و اهل سنت منطقه شام از قرن ششم تا پایان ممالیک

شهناز کریمزاده سورشجانی^{۱۵}

استادیار، رشته تاریخ اسلام، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعة المصطفی العالمیة، قم، ایران.

Karimzadeh@hoda.miu.ac.ir

چکیده

با توجه به ناترازی جمعیت شیعه امامی و اهل سنت منطقه شام در بازه زمانی حساس قرون ششم تا دهم هجری در منطقه راهبردی شام قدیم، و درعین حال، رشد چشمگیر و قابل توجه شیعه که نتیجه آن احساس خطر رقبای مذهبی آن بود، پژوهش حاضر در نظر دارد به منظور ارائه تحلیل بهتر از وضعیت مذکور و صورت‌بندی دقیق‌تر از مواجهه و مناسبات شیعیان امامی و اهل سنت این منطقه، مناسبات دو گروه را مورد بازخوانی قرار دهد. این پژوهش برای رسیدن به هدف خود، از روش تحلیل گفتمان (شاخه لاکلاو و موفه) که از جمله روش‌های کیفی است، استفاده کرده است. روش مذکور در بعد نظریه معنایی در زبان‌شناسی ساختار سوسوری، و در جهت نظریه اجتماعی، در نظرات افرادی مانند: دریدا، مارکس، فوکو و گرامشی ریشه دارد. انتخاب این روش از آن روی صورت گرفته که محدود ساختن مطالعه و پژوهش در مطالعات تاریخی به روش‌های سنتی، باعث غفلت از بسیاری واقعیات پنهان و نهفته در لایه‌های فکری، نظری، زبان‌شناختی و عینی خواهد بود. تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه به دلیل ظرفیت بالای تحلیل و تبیینی که دارد، یکی از پُرکاربردترین روش‌ها در تحلیل پدیده‌های اجتماعی-سیاسی است و از آن در شاخه‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی استفاده می‌شود. بر همین اساس، این روش قادر است چارچوبی نظری دقیقی برای درک و ارائه تحلیل قوی‌تر از مسائل تاریخی و سیاسی فراهم آورد و با قرار دادن دو غیرمقابل یکدیگر، به بسیاری از اقدامات و عملکرد شخصیت‌ها معنای واضح‌تری بخشد. هر گفتمان به همه چیز در چارچوب نظام معنایی خود، مفهومی خاص می‌بخشد. از این رو، ممکن است یک فعل، سخن یا نماد در دو گفتمان متفاوت، معنایی متفاوت و حتی متضاد داشته باشند. به همین دلیل، اعمال، گفتار و پدیده‌ها زمانی معنادار هستند که در چارچوب گفتمانی خاص قرار بگیرند. در این میان، نقش غیر یا غیریت‌سازی برای درک گفتمان، حساس است؛ زیرا هویت گفتمان به وجود غیر و مرزبندی با آن است. به همین منظور، در پژوهش حاضر، اول دو غیر (شیعه امامیه اثنی‌عشری و اهل سنت) که هرکدام به دنبال بسط نظام معنایی خود در ذهنیت جمعی اجتماع بودند، شناسایی شد. در نتیجه، اهل سنت به‌عنوان گفتمان هژمونیک و مسلط با دال مرکزی خلافت و در اطراف آن نشانه‌هایی مانند: انتخابی بودن خلیفه، عدالت صحابه، عدم جواز خروج بر حاکم و بدعت بودن شیعه و شیعه امامی به‌عنوان گفتمان رقیب با دال مرکزی امامت و دال‌هایی همچون: منصوص بودن

استاد به این مقاله: کریمزاده سورشجانی، شهناز (۱۴۰۴). خوانشی از مواجهه گفتمانی شیعه و اهل سنت منطقه شام از قرن ششم تا پایان ممالیک. تاریخ

اسلام، ۲۶(۱)، ص ۱۲۹-۱۵۰. <https://doi.org/10.22081/hiq.2024.67233.2351>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۶/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۴؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی

نویسنده: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

© نویسندگان.

امامت، اعتقاد به دوازده امام، عصمت ائمه، حجیت قول و فعل معصومین (ع)، جواز خروج بر حاکم جائز و غیبت امام دوازدهم، صورت‌بندی شدند. سپس، شیوه مواجهه گفتمانی آنها در حیطه‌هایی: مانند شالوده‌شکنی، حاشیه‌رانی و برجسته‌سازی، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. یافته‌های این پژوهش، حاکی از آن است دو رقیب مذکور برای هژمونیک کردن اندیشه و برجسته‌سازی نظام معنایی خود و حاشیه‌رانی رقیب، طبق مبانی، اعتقادات، ظرفیت‌ها، اقتضائات زمان و شرایط منطقه‌ای، همه تلاش خود را در این مواجهه مصروف داشتند؛ اما امتیازات در اختیار اهل سنت به آنان موقعیتی بخشید که بتوانند در مرزبندی غیریت‌سازانه با شیعیان و به حاشیه راندن دال‌های گفتمان آنان، به موفقیت دست یابند و در این راستا، از اقداماتی مانند: جرم‌انگاری داشتن عقاید شیعی، قتل، سرکوب، تبعید، زندانی کردن، صدور دستورعمل‌های لازم‌الاجرای حکومتی و مانند آن فروگذار نبودند. در فضایی که بدون توجه به پیامدهای آن، تضعیف شیعه و ایجاد فضای غیریت‌سازانه با آن، در صدر دستورات و عملکرد حاکمان و عملکرد اهل سنت قرار گرفته بود، تفکر سلفی با تکیه بر آن، بیش از دیگران برای از متن جامعه به حاشیه کشاندن شیعیان میدان‌داری کرد؛ تا نگاه توأم با شک و تردید جامعه اسلامی به مسلمان بودن شیعیان را که حاصل تلاش بی‌پرده گفتمان اهل سنت بود، به‌عنوان اصلی یقینی قوام بخشد. در چنین جوی بود که کم‌کم عقاید و افکار شیعه باطل، خون و مال آنان، مباح شد و ریشه‌کن کردنشان مشروع قلمداد گردید.

کلیدواژه‌ها: شامات، تحلیل گفتمان، اهل سنت، شیعه امامیه، مذاهب اسلامی.

۱. مقدمه

فتح منطقه شامات در صدر اسلام به دست امویان و یا کسانی که در رویکرد فکری و سیاسی مانند ایشان بودند، اتفاق افتاد و این، نقطه آغازی بود بر اموی‌پنداری اسلام از سوی مردمی که در این منطقه تا قبل از فتح اسلامی تحت سلطه و سیطره امپراطوری روم شرقی (۳۹۵-۱۴۵۳م) به عناصری سازگار و فرمان‌بردار تبدیل شده بودند. حاکمیت معاویه بن ابوسفیان (۴۱-۶۰ق)، از شخصیت‌های تراز خاندان اموی در منطقه شام، از دوران خلافت عمر بن خطاب (۱۳-۲۳ق) زمینه مقبولیت هرچه بیشتر بنی‌امیه را در این منطقه فراهم کرد؛ تا جایی که شام در زمان عثمان (۲۳-۳۵ق) به محلی امن برای تبعید برخی چهره‌های شاخص شیعه تبدیل شد. نتیجه چنین وضعیتی، این بود که این مردم با کمال میل و رغبت به همراه حاکم اموی خود، پای در رکاب نهادند تا در مقابل خلیفه مشروع زمان خویش، به اتهام خلیفه‌کشی صف‌آرایی نمایند. حاکمیت این خاندان بر مقدرات جهان اسلام تا پایان سال ۱۳۲ق، چنان بر بُعد عقیدتی این منطقه از تشیع و عقاید شیعی افزود که حتی نامگذاری اسامی امامان شیعه بر کودکان نیز جرم تلقی می‌شد.^۱ می‌توان گفت: از جمله مسائلی که تا قبل از قرن چهارم هجری در منطقه شام موجبات رشد و گسترش شیعه امامیه را فراهم آورد، می‌توان به مواردی مانند: ایفای نقش اصحاب شیعه،^۲ حضور علویان^۳ و مناسبات عالمان طراز اول شیعه با شیعیان منطقه اشاره کرد؛^۴ اما از قرن چهارم به بعد، ایفای نقش حکومت‌های شیعی امامی مانند آل‌عمار (۴۶۲-۵۰۲ق) و حمدانیان (۳۳۳-۳۹۴ق)، وجود مشاهد شریفه شیعه،^۵ حضور خاندان‌های عالم‌پرور شیعه و ایفای نقش عالمان بومی این منطقه را که هرکدام در جای خود به رشد و توسعه شیعه در این منطقه کمک کرد، شاهد هستیم. این حضور مؤثر و پویا، از قرن پنجم به بعد، بیش‌ازپیش به حساسیت اهل سنت این منطقه افزود^۶ و زمینه‌های رقابت و تخاصم‌های طرفین در دو گفتمان متعارض را فراهم آورد که تلاش در جهت صورت‌بندی صحیح آن، می‌تواند در تحلیل بهتر وضعیت عصر مذکور مساعدت نماید.

از جمله نظریاتی که به دلیل ظرفیت بالای تحلیلی می‌تواند زاویه جدیدی برای بررسی هرچه بیشتر ابعاد و زوایای پنهان این مناسبات فراهم آورد، تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه است که یکی از پُرکاربردترین

۱. ابو عبدالله ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۰، ص ۴۰۲.

۲. محمد بن عمر واقدی، فتوح الشام، ج ۱، ص ۳۹.

۳. شمس الدین ذهبی، العبر فی خبر عن غیر، ج ۶، ص ۲۵۷؛ همان، ج ۶، ص ۳۴۶.

۴. عبدالحی بن أحمد بن محمد عکری الحنبلی، شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، ج ۳، ص ۲۸۳.

۵. ابن شحنه، الدر المنتخب فی تاریخ مملکت حلب، جلد ۲، بیروت، چاپ یوسف البیان سرکیس، ۱۹۰۹م.

۶. ابوشامه مقدسی، الروضتین فی أخبار الدولتین النوریة والصلاحیة، ج ۱، ص ۲۱۶.

روش‌ها در حوزه تحلیل گفتمان است و قادر است به یکی از سه مسئله روند شکل‌گیری دو گفتمان و نظام معنایی هریک، فراز و فرود یک گفتمان و مخاصمات گفتمانی دو گفتمان تکوین یافته و به راهبردها و راهکارهایی که هر گفتمان برای حفظ حیات خود در پیش می‌گیرد، بپردازد؛ اما سؤال نوشتار حاضر، این است که مواجهه گفتمانی شیعه و اهل سنت در منطقه شام در فاصله قرن پنجم تا پایان حاکمیت ممالیک (۹۲۳-۶۴۸ق) چگونه بوده است؟ از میان فرقه‌های شیعه موجود در این منطقه در بازه زمانی مذکور موضوع پژوهش حاضر، شیعه امامیه اثنی‌عشری است که منظور از آن، معتقدان به امامت و خلافت علی (ع) از طریق نص هستند که معتقدند امامت از فرزندان او خارج نمی‌شود؛ مگر به واسطه ظلم از ناحیه دیگران. آنها بر این اعتقادند که امامان، از جانب پیامبر (ص) منصوب می‌شوند. پیامبر (ص) هم روا نیست که در معرفی و انتصاب ایشان، اهمال نماید.^۱ ائتلاف منسجم حاکمان سنی این بازه زمانی، اعم از اتابکان زنگی (۵۲۱-۶۲۴ق)، ایوبیان (۵۶۷-۶۵۸ق) و ممالیک (۶۴۸-۹۲۳ق) با عالمان طراز اول سنی، زندگی شیعیان را متأثر ساخت.

گفتنی است، در خصوص وضعیت شیعیان در شام، پژوهش‌هایی صورت گرفته است؛ مانند کتاب تاریخ شیعه در شام از هاشم عثمان که به صورت انحصاری وضعیت و زمینه‌های نفوذ شیعیان این منطقه را بررسی کرده است و یا مقاله «نقش عالمان در مناسبات مذهبی منطقه شام» از نگارنده که به صورت انحصاری بر جهت‌دهی عالمان بر مناسبات مذهبی این منطقه تمرکز کرده است و آثار دیگری مانند آن؛ اما با وجود فضای غیریت‌پردازی این عصر از زوایه تحلیل گفتمان در خصوص این بازه زمانی، پژوهشی یافت نشد. همان‌گونه که اشاره شد، این نظریه ظرفیت تحلیلی بالایی دارد و با قرار دادن دو غیر مقابل یکدیگر، بسیاری از اقدام‌ها و عملکرد شخصیت‌ها در قالب آن، معنای واضح‌تری می‌یابند؛ ولی در حوزه جغرافیایی منطقه شام و جز آن، پژوهشی یافت نشد که از زوایه این روش، مناسبات مذهبی را بررسی کرده باشد. بدین منظور، پژوهش حاضر برای ترسیم فضای غیریت‌سازانه حاکم بر سرزمین شام در بازه زمانی مذکور با استفاده از روش تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه، به بررسی مواجهه‌های گفتمانی، اعم از برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی میان شیعیان امامی مذهب و اهل سنت به عنوان گفتمان هرژمونیک و مسلط، پرداخته است.

۲. چارچوب نظری

بر این اساس که با استفاده از نظریه و روش تحلیل گفتمان می‌توان تبیین و تحلیل دقیق‌تری از پدیده‌های اجتماعی-سیاسی دست یافت، امروزه از این نظریه در شاخه‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی استفاده می‌شود. هر گفتمان به همه چیز در چارچوب نظام معنایی^۲ خود، مفهومی خاص می‌بخشد.

۱. محمدبن عبدالکریم شهرستانی، الملل والنحل، ج ۱، فصل ششم، ص ۱۶۹.

۲. نظام معنایی در تحلیل گفتمان، متشکل از مجموعه‌ای از دال‌هاست که گفتمان دیگر از آن غافل بوده است و گفتمان

از این رو، ممکن است یک فعل، سخن یا نماد در دو گفتمان متفاوت، معنایی متفاوت و حتی متضاد داشته باشند. به همین دلیل، اعمال، گفتار و پدیده‌ها زمانی معنا دار هستند که در چارچوب گفتمانی خاص قرار بگیرند.^۱ تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه، با استفاده از زنجیره‌ای از مفاهیم به هم پیوسته^۲ و ایجاد ساختاری نظام مند، توانسته است تبیین مناسبی از عملکرد پدیده‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ارائه دهد. این نظریه در بعد نظریه معنایی در زبان شناسی ساختار سوسوری،^۳ و در جهت نظریه اجتماعی، در نظرات افرادی مانند: دریدا^۴ (م. ۲۰۰۴م)، مارکس^۵ (م. ۱۸۸۳م)، فوکو^۶ (م. ۱۹۸۴م) و گرامشی^۷ (م. ۱۹۳۷م) ریشه دارد.^۸ آنچه قابلیت تحلیلی این نظریه را ممکن می‌سازد، استفاده از مفاهیم مبنایی آن مانند دال مرکزی^۹ و مفصل بندی است. دال مرکزی، از اساسی ترین مفاهیم این نظریه است که سایر دال ها حول محور آن جمع و مفصل بندی می‌شوند.^{۱۰} مفصل بندی، کنشی است که میان عناصر مختلف چون: مفاهیم، نمادها و رفتارها رابطه‌ای ایجاد می‌کند که هویت اولیه آنها دگرگون شده؛ تا اینکه هویت جدید پیدا کنند.^{۱۱} گفتمان با معنابخشی، جهان اجتماعی پیرامون خود را می‌سازد و تغییر می‌دهد. مخاصمه‌های گفتمانی، به تغییر و بازتولید واقعیت اجتماعی منجر می‌شود.^{۱۲} ماهیت امور مورد بررسی، از پیش تعیین نمی‌شود؛ بلکه توأم با همان صورت بندی‌های گفتمانی پا به عرصه حیات می‌گذارد.^{۱۳} در این نظریه، یک

تازه نفس سعی در طرح و پرورش آنها به منظور کشف و ارائه کاستی‌های گفتمان حاکم و نقاط قوت خود می‌کند.

(سلطانی، «تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش»، علوم سیاسی، ش ۲۸، ص ۱۶۰)

۱. محمدرضا تاجیک و شعبانعلی بهرام‌پور، گفتمان و تحلیل گفتمانی، ص ۱۶.
۲. در این ارتباط زنجیره‌ای، فهم هر مفهوم ما را به مفاهیم بعدی می‌رساند و برخی از مفاهیم اصلی، چند مفهوم دیگر را در بر می‌گیرند.

۳. فردینان دوسوسور (درگذشته ۱۹۱۳م)، از بنیان‌گذاران زبان شناسی قرن بیستم است. او برخلاف زبان‌شناسان پیش از خود که از دید تاریخی یا در زمانی، زبان را مورد مطالعه قرار می‌دادند، تمرکز خود را بر جنبه هم‌زمانی قرار داد و به این ترتیب، ساختار زبان را در بازه‌ای از زمان می‌سنجید.

4. Derrida.

5. Marx.

6. Foucault.

7. Gramsci.

۸. نظریه پردازان معتقدند همه پدیده‌ها و اعمال، گفتمانی هستند و برای معنا دار شدن باید بخشی از گفتمان باشند.
۹. در این نظریه، دال و مدلول که هم‌عرض لفظ و معنا هستند، جایگاه مهمی دارند که مهم ترین آنها، دال مرکزی است.
۱۰. عباس خلجی، «ناسازه‌های نظری و ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح طلبی»، پایان نامه دکتری علوم سیاسی، ص ۵۴.
۱۱. محمدرضا تاجیک، گفتمان و تحلیل گفتمانی، ص ۴۶؛ ماریان یورگنسن و لونیژ فلیپس، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ص ۵۶؛ به عبارت واضح تر، گفتمان مفصل بندی، مجموعه‌ای منسجم از افراد، مفاهیم و واژگان هستند که حول یک دال برتر قرار گرفته، به زندگی انسان معنا می‌بخشند. (عباس خلجی، همان)

۱۲. حسینی زاده، نظریه گفتمان و تحلیل سیاسی، ص ۱۸۲.

۱۳. محمدرضا تاجیک، گفتمان و تحلیل گفتمانی، ص ۱۶.

گفتمان در صورتی که در جلب اجماع و اقناع کارگزاران و سوژه‌ها موفق عمل کند، به یک گفتمان هژمونیک تبدیل می‌شود.^۱ پیامد هژمونیک شدن یک گفتمان، به معنای برجسته شدن نظام معنایی آن و به حاشیه رانده شدن نظام معنایی سایر رقباست. در این صورت، هویت یک گفتمان، هویت ارتباطی، پویا و فعال است؛ اما زمانی که یک گفتمان نشاط خویش را از دست دهد و دچار تصلب و عدم انطباق با زیست بوم اجتماعی خود گردد؛ زوال و افول آن شروع می‌شود. در این میان، نقش غیر یا غیریت‌سازی برای درک گفتمان حساس است؛ زیرا هویت گفتمان، به وجود غیر و مرزبندی با آن است.

منتقدان در خصوص این نظریه، اشکال‌هایی مانند نسبی‌گرایی در مبانی و یا تسلسل را که در هویت‌های وابسته به غیر در آن ایجاد می‌شود، مطرح می‌کنند و معتقدند این نظریه چون با مبانی اسلام ناسازگار است، ابزار مناسبی برای سنجش داده‌های دینی نیست؛ اما قدرت تحلیل و تبیینی که در این نظریه است، قطع نظر از مبانی آن، این نظریه را به عنوان ابزار کارآمدی برای تحلیل وقایع تاریخی تبدیل کرده است.^۲ تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه، چارچوبی نظری برای درک و ارائه تحلیل قوی‌تر از مسائل تاریخی و سیاسی فراهم می‌آورد؛ زیرا محدود ساختن مطالعه و پژوهش در مطالعات تاریخی به روش‌های سنتی، باعث غفلت از بسیاری از واقعیات پنهان و نهفته در لایه‌های فکری، نظری، زبان‌شناختی و عینی خواهد بود. غیریت‌سازی در تحلیل گفتمان، گام نخست همان عمل تولید دشمن و سپس، غیریت‌سازی نسبت به وی با هدف دستیابی به هژمونی، یعنی بسط نظام معنایی خویش در ذهنیت جمعی اجتماعی است.^۳ بعد از شکل‌گیری یک گفتمان، نزاع بر سر دال‌های آن نیز شروع می‌شود.^۴ مبارزه میان گفتمان‌ها، مبارزه برای تثبیت معناست؛ زیرا شرط حاکمیت یک گفتمان، مشروعیت و مقبولیت آن در نظر اکثریت مردم است و مشروعیت یک گفتمان نیز به توانایی‌اش برای تثبیت معنای مورد نظر خود در ذهن مردم به مثابه سوژه‌ها بستگی دارد. وقتی معنای یک گفتمان در ذهن سوژه‌ای تثبیت شد، آن گفتمان کل رفتار و گفتار آنها را در اختیار و اراده خود می‌گیرد.^۵ گفتمان‌ها هم تلاش می‌کنند برای هژمونیک شدن به تولید معنا بپردازند و هم با به کارگیری ابزارهای انضباط و انقیاد، دشمن و غیر را حذف و طرد کنند.^۶ در حقیقت، گفتمان‌ها با نرم‌افزارها و سخت‌افزارهایی که در اختیار

۱. محمدتقی مقدمی، «نظریه تحلیل گفتمان لاکلاو و موف و نقد آن»، معرفت فرهنگی/اجتماعی، شماره دوم، ص ۹۱-۱۲۴.

۲. ملاک تمایز این نظریه از سایر نظریات گفتمانی، تسری گفتمان از حوزه فرهنگ و فلسفه به جامعه و سیاست است.

۳. غیریت‌سازی، فرایند پیچیده‌ای است و وجوه متفاوتی دارد. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه، ر.ک: جلال دهقانی فیروزآبادی، «چرخه گفتمانی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران»، در مجموعه مقالات مروری بر کارنامه

سی ساله نظام جمهوری اسلامی ایران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۷، ص ۲۴۱.

۴. علی اصغر سلطانی، قدرت، گفتمان، زبان، ص ۱۵۷.

۵. همان، ص ۱۶۲.

۶. همان، ص ۱۵۶.

دارند، تلاش می‌کنند با ساختارشکنی دالّ مرکزی گفتمان رقیب، آن را طرد سازند و خود برجسته و هژمونیک شوند. این عمل با تأثیرگذاری بر ذهن سوژه‌ها و تولید اجماع و تعریف نشانه‌ها، به شیوه‌ای خاص صورت می‌گیرد و در نتیجه آن، مدلول خاص به دالّ مرکزی گفتمان می‌چسبد و آن را هژمونیک می‌کند و هم‌زمان دالّ مرکزی گفتمان رقیب، از مدلول جدا می‌شود که حاصلش ساختارشکنی گفتمان رقیب است. در واقع، برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی، دو قابلیت هستند که در رفتار و گفتار تجلی پیدا می‌کنند^۱ و به واسطه آنها گفتمان با تولید اجماع، هژمونی خود و ساختارشکنی رقیب را طبیعی و مطابق با عقل سلیم جلوه می‌دهد و چهره قدرت را از نظر پنهان می‌کند.^۲

۳. فضای گفتمانی شیعه و اهل سنت منطقه شام

همان‌گونه‌که اشاره شد، در منطقه شام از آغاز فتوح، زمینه برای مرزبندی با عقاید شیعی فراهم شد و با گذشت زمان، این مسئله وضعیت حادثتری پیدا کرد؛ تا جایی که از قرن پنجم به بعد، در این سرزمین یک فضای گفتمانی میان اهل سنت و شیعه امامیه اثنی عشری شکل گرفته بود و دو رقیب شیعه و سنی برای هژمونیک کردن اندیشه و بسط سلطه خود، طبق اقتضانات زمان و شرایط منطقه‌ای و برحسب اعتقادات و مبانی خود و ظرفیت‌های در اختیار، دال‌هایی را در یک نظام معنایی مفصل‌بندی کردند. در این میان، در دوره مورد بحث، گفتمان شیعه امامی، با دالّ مرکزی امامت در نظام معنایی آن، دال‌هایی مانند: منصوب بودن امامت،^۳ اعتقاد به دوازده امام،^۴ عصمت ائمه،^۵ حجیت قول و فعل معصومین (ع)،^۶ جواز خروج بر حاکم جائز^۷ و غیبت امام دوازدهم،^۸ مفصل‌بندی شده بود. اهل سنت نیز نظام معنایی خود را بر اساس

۱. همان، ص ۱۶۳.

۲. همان، ص ۱۵۶.

۳. محمدبن محمد غزالی الطوسي، فضائح الباطنية وفضائل المستظهرية، ج ۱، ص ۱۷۴؛ ابوحنیفه نعمان بن محمد تمیمی، دعائم الاسلام، ص ۴۵.

۴. محمدبن عثمان ذهبی، المنتقى من منهاج الاعتدال في نقض كلام أهل الرضا والاعتزال، ص ۳۲-۳۳.

۵. علي بن أبي علي بن محمد ثعلبي آمدی، غاية المرام في علم الکلام، ص ۳۸۴؛ محمدبن عثمان ذهبی، المنتقى من منهاج الاعتدال في نقض كلام أهل الرضا والاعتزال، ص ۲۸ و ۳۲-۳۳.

۶. محمدبن مکی، القواعد والفوائد، جزء ۲، ص ۱۱۱-۱۱۲.

۷. همان ص ۳۱؛ محمدبن مکی عاملی، عقيدة الشيخ الشهيد (عقيدة محمدبن مکی)، مجموعه خطی کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی در برگ ۱۹۱، شماره ۵۱۳۸ (فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۱۵، ص ۱۵۹؛ همان، ص ۱۲۳).

۸. جهت اطلاعات بیشتر، ر.ک: کتاب مناسبات شیعیان و اهل سنت در منطقه شام از سلاجقه شام تا پایان ممالیک از نگارنده. در این کتاب، در بخشی از فصل دوم با عنوان «اشترکات و اختلافات عقیدتی شیعه و اهل سنت»، در حد میسر به وجوه اختلافی و اشتراکی عقیدتی دو گروه مذکور پرداخته شده است.

عقاید عام اهل سنت و اقتضانات بومی منطقه، تعریف و مفصل‌بندی کردند. دالّ مرکزی در این نظام معنایی، خلافت بود و در اطراف آن، نشانه‌هایی مانند: انتخابی بودن خلیفه، عدالت صحابه،^۱ عدم جواز خروج بر حاکم^۲ و بدعت بودن شیعه^۳ را پی‌ریزی کرد. در چنین فضایی بود که در آن اهل سنت به‌عنوان گفتمان مسلّط و هژمونیک با همه ظرفیتی که در اختیار داشت، به بسط هرچه بیشتر سلطه خود و برکشیدن آن، مرزبندی غیریت‌سازانه با شیعیان و به حاشیه راندن دال‌های گفتمان رقیب، اهتمام داشت. در این دوره، دو عنصر «حاکمان سنی» از یک‌سو، و «عالمان اهل سنت» از سوی دیگر، نه تنها تلاش داشتند گفتمان رقیب را به حاشیه برانند، بلکه با دو دسته اقدامات سخت و نرم، همت خود را در حذف رقیب از گردونه اجتماعی مصروف داشتند. از آنجاکه در هر فضای گفتمانی، گفتمان هژمونیک، اصل و گفتمان رقیب آن، فرع محسوب می‌شود، در نوشتار حاضر نیز در دسته‌بندی مباحث، اقدامات گفتمان مسلّط منطقه در بازه زمانی مذکور (گفتمان سنی) ملاک قرار گرفته است.

۱-۳. برجسته‌سازی

اهل سنت که از قرن پنجم از گسترش روزافزون شیعیان احساس خطر کرد، سیاست‌های اجرایی خود را در جهت برجسته کردن نظام معنایی گفتمان خویش و نقاط قوت آن و تضعیف نظام معنایی گفتمان رقیب و برجسته کردن نقاط ضعف آن، جهت داد. پی‌ریزی سیاستی دال بر ساخت مدارس و ویژه اهل سنت در منطقه شام که اقدامی دامنه‌دار از دو حیث زمانی و عرصه تأثیرگذاری بود، در همین راستا قابل ارزیابی است. برای نخستین بار نورالدین زنگی (۵۴۱-۵۶۹ق)، در راستای تلاش برای تقویت مذهب سنت و جماعت در برابر شیعه، به ساختن مدارس فراوان در منطقه شام همت گماشت. بدین ترتیب، شام که از عالمان سنی تهی بود، در روزگار نورالدین پناهگاه اندیشمندان و دانشوران شد^۴ و عالمان بسیاری از مناطق مختلف، از جانب حاکمان سنی برای تدریس در این مدارس دعوت شدند. قاضی کمال‌الدین ابوالفضل محمدبن عبدالله بن قاسم شهرزوری (م. ۵۷۲ق)، فقیه بزرگ شافعی که مسند قضاوت دمشق و سراسر شام را در دست داشت، قاضی شرف‌الدین عبدالله بن محمدبن ابی‌عصرون (م. ۵۵۸ق)، عمادالدین کاتب اصفهانی (م. ۵۹۷ق)، عبدالرحیم بن رستم ابوالفضائل الزنجانی الشافعی (م. ۵۶۳ق) و ابوالنجیب

۱. احمدبن علی بن حجر عسقلانی، الإصابة فی تمییز الصحابة، ج ۱، ص ۲۲، ۶۱، ۱۳۱، ۱۶۰ و ۱۶۳.

۲. محمدبن محمد غزالی الطوسي، فضائح الباطنية وفضائل المستظهرية، ج ۱، ص ۱۷۴؛ سیف‌الدین آمدی، ابکار الأفكار فی اصول الدین، ج ۵، ص ۱۲۱؛ محمدبن عثمان ذهبی، المنتقى من منهاج الاعتدال فی نقض کلام اهل الرافض والاعتزال، ص ۲۸-۲۹.

۳. احمدبن محمدبن خلکان، وفیات الأعیان، ج ۷، ص ۱۶۸؛ عبدالرحمن بن ابی‌بکر سیوطی، حسن المحاضرة فی أخبار مصر والقاهرة، ج ۱، ص ۲۱۲.

۴. ابوشامة مقدسی، الروضتين فی أخبار الدولتين النورية والصلاحية، ج ۱، ص ۱۴.

سهروردی (۴۹۰-۵۶۳ق)، از جمله افرادی بودند که این دعوت‌ها را پذیرفتند و به امر تدریس در این مدارس پرداختند. علاوه بر آن، موقوفاتی به این مدارس اختصاص داده شد.^۱ نورالدین علاوه بر پایه‌گذاری چند مدرسه در دمشق، کتاب‌های بسیاری برای جویندگان دانش وقف کرد.^۲ سنتی که او بنیان نهاد، بعد از آل‌زنکی (۵۷۲-۴۷۹ق) در سراسر سرزمین زیر فرمان صلاح‌الدین (۵۶۷-۵۸۹ق) تداوم یافت و مدارس فراوانی ساخته شد. در همین راستا، مهم‌ترین اقدام صلاح‌الدین برای تثبیت تفکر سنتی و جلب نظر علما و حمایت ایشان از حکومت خود و تنظیم روابط حکومت با عالمان، تأسیس مدارس و آموزشگاه‌های سنتی^۳ و شکوفا کردن علوم دینی و تدریس این علوم و تشویق برای تألیف آثار در زمینه‌های مختلف این دانش‌ها بود.

ایوبیان (۵۶۷-۶۴۸ق)، پس از صلاح‌الدین نیز به تأسیس مدارس و مراکز تعلیم و تربیت اهتمام خاص داشتند^۴ و در سراسر شام و مصر، مدارس مشهور و بزرگ با اوقافی ارزشمند ایجاد کردند که غالباً به نام خود آنها مشهور است.^۵ ابن جبیر (م. ۶۱۴ق) همچنین در سفرنامه خود، از اوقاف بسیار زیاد شهر دمشق یاد می‌کند^۶ که بخشی از آنها مربوط به دوران ایوبیان است. آنان با تخصیص اوقاف برای این مدارس، تلاش داشتند با تأمین منابع مالی فعالیت‌های آموزشی و دینی مدارس، دغدغه‌های اساتید و طلاب این مدارس را پاسخگو باشند و فعالیت آینده این مراکز را تضمین کنند. طبیعتاً حقوق و شهریه‌های مدرّسان و متولیان و طلاب مدارس، از طریق همین اوقاف تأمین می‌شد. در این مدارس، بنا بر سنت معمول، اتاق‌هایی برای سکناي مدرّسان و طلاب در نظر گرفته می‌شد.^۷ سیاست ساخت مدارس و تخصیص اوقاف، در زمان ممالیک نیز ادامه یافت. علاوه بر آن، اقدام برجسته دیگر ممالیک در راستای تقویت گفتمان اهل سنت، این بود که فقهای وابسته به دربار به وجوب پیروی از مذاهب اهل سنت و تحریم غیرشان فتوا می‌دادند.^۸ افزون بر آن، کسب توفیق حاکمان سنتی این منطقه در مقابل صلیبی‌ها، باعث می‌شد آنها در اذهان عامه به عنوان قهرمانان اسطوره‌ای مطرح شوند؛ برای مثال، بازپس‌گیری قدس از دست صلیبی‌ها توسط صلاح‌الدین ایوبی، از او چهره‌ای جاودانه ساخت^۹ و جایگاه این حاکمان را

۱. محمدبن احمدبن جبیر، *رحلة ابن جبیر*، ص ۲۱۲.

۲. عبدالقادر بن محمد نعیمی دمشقی، *الدارس فی تاریخ المدارس*، ج ۱، ص ۶۰۸.

۳. همان، ج ۲، ص ۳۰۳.

۴. احمد بن علی مقریزی، *السلوک لمعرفة دول الملوك*، ج ۶، ص ۴۵۳.

۵. همان، ج ۴، ص ۴۹ و ۲۰؛ حمزة عبداللطیف، *الحركة الفكرية فی مصر فی العصرین الأیوبی والمملوک*، ص ۱۵۶-۱۷۴.

۶. ابن جبیر، *رحلة ابن جبیر*، ص ۲۳۶.

۷. برای وصفی از مدارس در این دوره و شهریه‌ها، بنگرید به: ابن جبیر، *رحلة ابن جبیر*، ص ۲۱-۲۵.

۸. احمد بن علی مقریزی، *المواعظ والإعتبار*، ج ۴، ص ۱۶۷.

۹. محمد بن احمد بن جبیر، *رحلة ابن جبیر*، ص ۱۶، ۱۳ و ۲۱؛ جلال‌الدین سیوطی، *حسن المحاضرة فی أخبار مصر وقاهرة*، ج ۱، ص ۲۱۴.

به‌عنوان فاتحان و مجاهدان فی سبیل الله برجسته کرد؛ درحالی‌که اشتباه برخی از فرق شیعه در همکاری با صلیبیان و مغول،^۱ اتهام همکاری با دشمنان اسلام و همدستی با ایشان را برای شیعیان به صورت عام برجسته کرد.^۲

۳-۲. حاشیه‌رانی

گفتمان هژمونیک اهل سنت، علاوه بر تلاش برای برجسته کردن نظام معنایی خود، در جهت حاشیه‌رانی رقیب نیز اقدامات خود را سامان داد. در این عرصه، تلاش کردند زمینه منزوی شدن شیعه را فراهم آورند تا از عرصه سیاست و اجتماع به حاشیه روند. در همین راستا، دست به اقداماتی زدند و از جمله: دگرگون کردن سیمای رقیب، حمله و هججه به عقاید مسلم او و برخورد های تند، سلبی و خشن را در دو دسته اقدامات نرم‌افزاری و سخت‌افزاری، در دستور کار قرار دادند.

۳-۲-۱. حاشیه‌رانی نرم

ساختارشکنی دالّ مرکزی گفتمان رقیب، اولین اقدامی است که گفتمان هژمونیک برای به حاشیه راندن رقیب به آن دست می‌زند. منظور از حاشیه‌رانی نرم، آن دسته از اقداماتی است که طیّ آن، گفتمان هژمونیک به دور از فضای سلبی و خشن عملی، به نوعی با ایده‌پردازی و استدلال علمی، در راستای اقتناع ذهن و فکر جامعه هدف تلاش نماید. بدیهی است که در این دوره، چنین قابلیت در اختیار قشر عالمان در بدنه گفتمان هژمونیک بوده است. در همین راستا، کتب کلامی اهل سنت در دوره مذکور، مشحون از نظریاتی است که با آنها در صدد ساختارشکنی مفهوم امامت به‌عنوان دالّ مرکزی گفتمان شیعه و لوازم آن، از جمله اصل عصمت هستند. از این رو، سیف‌الدین آمدی (م. ۶۳۱ق) معتقد است اگر شرط عصمت را مانند آنچه شیعه معتقد است، برای امام لازم بدانیم، این شرط برای قاضیان و والیان هم لازم است که رعایت شود؛ چون آنان نیز متولی امور مردم هستند.^۳ او اضافه می‌کند که علی بن ابی طالب خود می‌گوید: «رأی من و عمر در مورد امّ ولد، یکسان بود و دائر بر این بود که فروخته نشوند؛ اما اکنون معتقد هستم که فروخته شوند». آمدی با این نقل قول، بر منتفی شدن عصمت از علی (ع) استدلال می‌کند و می‌گوید: «او، مصیب است در یکی از دو حالت، و خطاکار است در حالت دیگر، و با باز بودن راه احتمال خطا در مورد او، دیگر نمی‌تواند معصوم باشد».^۴

۱. ابن جبیر، رحلة ابن جبیر، ص ۲۳۳-۲۳۴.

۲. صالح بن یحیی، تاریخ بیروت، ص ۵۱ و ۷۷-۷۸؛ احمد بن عبدالحلیم ابن تیمیه، النصیریه طغاة سوریه أو العلویون کما سماءهم /الفرنسیون، ص ۹۴-۹۵.

۳. علی بن ابی علی ثعلبی آمدی، غایة المرام فی علم الکلام، ص ۳۸۴.

۴. همان.

ابن کثیر (م. ۷۷۴ق)، در خصوص عصمت امام شیعه می گوید: اگر برای خلافت علی بن ابی طالب - رضی الله عنه - نصی از پیامبر بود، چرا به وسیله آن بر صحابه برای اثبات امارت و امامت خود، احتجاج نکرد؟ اگر چنین نصی وجود داشت و او قادر به احتجاج با آن بر صحابه نبود، عاجز است و شخص عاجز، صلاحیت امارت ندارد و اگر قادر بر احتجاج به این نص بود و این کار را نکرد، پس خیانت کرده است و خائن، فاسق است و امارت، از او سلب می شود و اگر نصی بوده و او به این نص علم نداشته است، اگر ادعا شود او به این نص بعداً علم پیدا کرد، این، محال و افترا و جهل و گمراهی است. جریان وصایت علی، تنها چیزی است که شیطان بدون دلیل و برهان در اذهان آنها (شیعیان)، آن را زینت داده است؛ بلکه این نظر صرفاً بر اساس زورگویی و هذیان و تهمت و بهتان اقامه شده است.^۱ نظریات عالمان اهل سنت برای ساختارشکنی از امامت، فقط معطوف به اصل امامت و عصمت نبوده است؛ بلکه به منظور ایجاد تشکیک در وجود امامان معصوم (ع)، گاه در صدد نفی مسئله تولد امام زمان (عج) هم برآمده اند. ذهبی (م. ۷۴۸ق) به قول افرادی مانند: محمد بن جریر طبری (م. ۳۱۰ق)، عبد الباقي بن قانع (م. ۳۵۱ق) و غیر از این دو، برای عقبه نداشتن امام حسن عسکری (ع) استناد می کند و می گوید برخلاف این قول، شیعیان معتقدند که فرزند او داخل سرداب شد؛ در حالی که دو، سه یا پنج ساله بوده است. او در ادامه، محجور بودن امام زمان (عج) را به عنوان طفل یتیم طبق نص قرآن مورد تأکید قرار می دهد و می گوید: چنین طفلی، حضانت او و حفظ مالش واجب است و هنگامی که هفت ساله شود، تازه امر به صلات می شود. پس، کسی که نه وضو می گیرد و نه نماز می خواند و در عین حال، محجور است (اختیار تصرف در اموال خود را به جهت صغر سن ندارد)، حتی اگر موجود باشد، چگونه امام اهل زمین می شود؟^۲

از سوی دیگر، در بازه زمانی پژوهش حاضر، فرق مختلف شیعه، اعم از: نصیری، درویشه، نزاریه و شیعیان امامیه، در این منطقه حضور دارند؛ اما در اذهان غالب قطب جمعیتی اهل سنت این عصر، این گروه ها از هم تفکیک نمی شدند و اقدامات انحرافی و افراطی برخی از این فرق، مانند حلول و تناسخ، در کارنامه عملی دیگر فرقه ها از جمله امامیه اثنی عشری ثبت می شد و بر همین اساس، شیعه هرچه بیشتر در مظان اتهام قرار می گرفت. به کار بردن عناوینی همچون: رافضی، باطنی، ملاحده و مانند آن برای عموم شیعه، از وجود چنین فضای مسمومی علیه آنان حکایت می کند که با افراط و تفریط های برخی فرق شیعه، بر ضد تمام شیعیان به وجود آمده بود و تبلیغات مخالفان نیز به آن دامن می زد. شیعه اثنی عشری، حکومت جائز را حکومت نامطلوبی می داند که شیعه، مجاز به همکاری با آن نیست؛ مگر در شرایط

۱. ابوالفداء اسماعیل بن عمر بن کثیر دمشقی، *البدایة والنهایة*، ج ۵، ص ۲۵۲.

۲. همان، ص ۳۱.

اضطراب و یا شرایطی که خوف ضرر جانی و مالی وجود دارد.^۱ ذهبی (م. ۷۴۸ق) در تقبیح این عقیده شیعه، به عملکرد و حدیث نبوی که عبدالله بن عمر (م. ۷۳ق) آن را از پیامبر (ص) نقل کرده، استناد می‌کند؛ آنجا که حضرت فرموده: کسی که دو دستش را از حکومت زمان خودش خلع کند، روز قیامت خدا را دیدار می‌کند، درحالی که حاجتی برای او نیست و کسی که بمیرد، درحالی که در گردنش بیعتی نباشد، به مرگ جاهلیت مرده است.^۲ وی در ادامه می‌گوید: این حدیث را ابن عمر زمانی گفت که امیری که از تبعیت از او سرباز زده شده بود، یزید بود؛ با اینکه او بر ظلم بود. سپس، استدلال می‌کند که حدیث مزبور، دلالت دارد بر اینکه کسی که مطیع والیان امر نباشد یا با شمشیر بر آنها خروج کند، به مرگ جاهلیت مرده است و این، برخلاف حال رافضه است؛ زیرا آنها دورترین مردم در اطاعت از والیان امر هستند؛ مگر از روی بی‌ رغبتی و کراهت.^۳ ذهبی (م. ۷۴۸ق)، با دستاویز قرار دادن تقیه‌ای که شیعیان این منطقه ناگزیر از آن بودند، مدعی است: رافضه، اقرار به کذب می‌کنند؛ زمانی که می‌گویند دین ما، تقیه است و این، عین نفاق [آنان] است.^۴

او تأکید می‌کند: به حرف رافضی کامل (کسی که علی بن ابی طالب را افضل از شیخین می‌داند و به شیخین توهین می‌کند)، نمی‌شود احتجاج کرد و حرفش هیچ حاجتی ندارد و این شخص، هیچ کرامت و فضیلتی هم ندارد. این اشخاص، دروغ، شعار آنهاست و تقیه و نفاق، روش آنهاست. پس، چگونه می‌توان نقل روایت توسط آنها را قبول کرد؟^۵ در این دوره، بیشترین ساختارشکنی نظام معنایی شیعه امامی و و عقاید او، از جانب ابن تیمیه (م. ۷۲۸ق)، سرسلسه سفلیگری است. او پیمان برادری پیامبر اکرم (ص) با حضرت علی (ع) را انکار می‌کند و می‌گوید: «حدیث مؤاخات، باطل است.»^۶ درحالی که علاوه بر کتب حدیثی اهل سنت، اهل سیره و تاریخ سنتی مانند ابن هشام (م. ۲۱۸ق)^۷ و ابن سعد (م. ۲۳۰ق)،^۸ آن را روایت کرده‌اند و قبول دارند. او همچنین، حدیث طبر^۹ را غیر صحیح دانسته است.^۱ ابن تیمیه نظریاتی ارائه

۱. محمد بن مکی، القواعد والفوائد، جزء ۲، ص ۱۱۱-۱۱۲.

۲. محمد بن عثمان ذهبی، المنتقى من منهاج الاعتدال في نقض كلام أهل الرضا والإعتزال، ص ۲۸-۲۹.

۳. همان.

۴. همان، ص ۲۳.

۵. همان، ص ۶.

۶. احمد بن عبدالحلیم ابن تیمیه حرانی، منهاج السنة فی ردّ کلام الشیعة القدريّة (منهاج السنة النبویة فی نقض کلام الشیعة القدريّة)، ج ۷، ص ۲۸۱-۲۸۳.

۷. عبد الملك ابن هشام، السيرة النبوية، ج ۱، ص ۵۰۵.

۸. محمد بن سعد بن منيع، الطبقات الكبرى، ج ۳، ص ۱۶.

۹. از جمله روایاتی که برتری علی بن ابی طالب (ع) را بر تمامی اصحاب ثابت می‌کند، روایت طبر مشوی است. طبق این روایت، روزی مرغ بریانی را به عنوان هدیه خدمت پیامبر اکرم (ص) آوردند. آن حضرت قبل از میل کردن، دعا فرمودند:

می‌دهد که با عقاید شیعی به سختی در تعارض است؛ از جمله او در دفاع از ابن ملجم می‌گوید: کسی که علی را کشت، نماز به جای می‌آورد، روزه می‌گرفت و قرائت قرآن می‌کرد. علی را به اعتقاد اینکه خدا و رسولش کشتن او را دوست دارند، به قتل رساند.^۲ او از این مسئله نتیجه می‌گیرد: پس، قاتل عمر، فیروز ابولؤلؤ، از این شخص به مراتب بدتر است؛ زیرا او برخلاف ابن ملجم، به اسلام و پیامبر بغض می‌ورزید.^۳ در جای دیگر می‌گوید: علی بن ابی طالب را یکی از خوارج به نام عبدالرحمن بن ملجم، درحالی که از عابدترین انسان‌ها و دارای مقام علمی بود، به قتل رساند.^۴ در این دوره، گاه تاریخ‌نگاری ابزار نیرم در دست متعصبان اهل سنت بود که با آن در به حاشیه کشاندن شیعیان از متن جامعه سعی داشتند و علاوه بر آن، با استفاده از آن در صدد عادی و موجه جلوه دادن برخوردهای تند، خشن و افراطی با شیعیان بوده‌اند. ابن خلکان (م. ۶۸۱ق)، مورخ مشهور سنی، از شیعه‌ستیزی صلاح‌الدین ایوبی مسرور است و این خرسندی خود را در ثبت رویدادها نمی‌تواند پنهان سازد: مذاهب متعدد، رخت بریست و دین به وحدت گرایید؛ بعد از آنکه به مذاهب گوناگون تبدیل شده بود. بدعت، ذلیل و خوار گشت [و] خواری دامن پیروان گمراهی را گرفت؛ زیرا اینها به جای خداوند، بندگان را به سرپرستی برگزیده بودند و دشمنان خدا را به دوستی گرفته بودند. امت را به تفرقه کشاندند؛ درحالی که قبل از آن متحد بودند؛ دوزخ را انکار کردند؛ اما آمد بر سرشان، آنچه را که انکار می‌کردند. ابن خلکان در این عبارت خود، درباره عقاید بعضی از فرق شیعه سخن می‌گوید؛ اما با عمومی کردن آن برای همه شیعیان، سبب می‌گردد تا نگاهی توأم با شک و تردید به مسلمان بودن شیعیان در بین عموم مسلمانان ایجاد شود.^۵ سیوطی (م. ۹۱۱ق) نیز در همین باره می‌گوید: صلاح‌الدین آغاز به یاری سنت، اشاعه حق و خوار نمودن بدعت‌گزاران کرد و از رافضیان انتقام گرفت.^۶ در کنار مسائل پیش گفته، اتهام همکاری شیعیان به‌طورعام با صلیبیان و مغول،^۷

«خداوند! محبوبترین خلق خود را بفرست تا به همراه من از این غذا تناول نماید.» دو نفر از صحابه که به واسطه دختران خود که در بیت پیامبر (ص) حضور داشتند، از ماجرا باخبر شده بودند، حاضر شدند؛ اما پیامبر (ص) ایشان را نپذیرفت. امام علی (ع) به خانه ایشان وارد شد و به همراه پیامبر (ص) از آن غذا تناول کرد. (احمد بن علی نسائی، السنن الکبری، ج ۵، ص ۱۰۷؛ همو، خصائص امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب، ص ۲۴، ح ۱۰)

۱. احمد بن عبدالحلیم ابن تیمیه، منهاج السنة النبویة، ج ۷، ص ۲۸۵.
۲. همان، ص ۱۵۳.
۳. همان.
۴. همان، ج ۵، ص ۴۷؛ نیز ابن حجر عسقلانی، الدرر الكامنة فی اعیان منة الثامنة، ج ۸، ص ۳۱۴.
۵. احمد بن محمد بن خلکان، وفیات الأعیان وانباء أبناء الزمان، ج ۷، ص ۱۶۸.
۶. همان.
۷. عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی، حسن المحاضرة فی أخبار مصر والقاهرة، ج ۱، ص ۲۱۲.
۸. ابن تیمیه، مجموعة الرسائل والمسائل ابن تیمیه، ج ۱، ص ۹۷.

خود به نوعی افکار عمومی جامعه را علیه شیعیان جهت می‌داد و زمینه انزوای اجتماعی آنان را فراهم می‌کرد.

۲-۳. حاشیه‌رانی سخت

برخوردهای تند، خشن، سلبی و بدون انعطاف در برابر شیعیان در این دوره، در قالب حاشیه‌رانی سخت‌افزاری قابل ارائه است؛ مانند: حملات نورالدین و صلاح‌الدین به مناطق شیعه‌نشین و کشتار ایشان، کمک گرفتن نورالدین زنگی از عالمان متعصب سنی برای تضعیف شیعیان و خشونت عملی در تغییر اذان شیعی به سبک اذان سنی^۱ و نیز حمله ممالیک به جبل عامل لبنان که در تاریخ به واقعه کسروانیه معروف است.^۲ گفتنی است، در رقم زدن این واقعه، دو عنصر مذهب و قدرت، با یکدیگر علیه شیعیان همدستان شده بودند. در دستورعمل حکومتی امضا شده توسط نماینده ممالیک در منطقه شام در تاریخ بیستم جمادی الثانی سال ۷۶۴ق، ضمن یادآوری آمادگی برای تجهیز لشکری برای نابودی شیعه و تشیع بیروت، صیدا و نواحی مجاور آن و اخطار به آنان که در صورت دست نکشیدن از تشیع و انتخاب نمودن مذهب اهل سنت، اقدام نظامی علیه ایشان انجام خواهد گرفت، عقاید و افکار شیعه، باطل دانسته شده و خون و مال آنان، مباح گردیده و ریشه‌کن کردنشان، مشروع قلمداد شده است.^۳ کشتار و قتل عام شیعیان توسط ممالیک، به همین جا محدود نشد؛ بلکه دامنه آن وسعت یافت و سراسر قرن هشتم را به دورانی سخت و دشوار برای شیعیان تبدیل کرد. کشتن و گردن زدن شیعیان در دهه‌های میانه قرن هشتم در دمشق، کاری عادی شده بود. در لابه‌لای گزارش‌های تاریخی، از این ادوار چنین مواردی به‌وفور یافت می‌شود که به چند مورد آن به‌عنوان نمونه اشاره می‌شود:

- در سال ۷۵۵ق، يك عراقی شیعه را در جامع اموی دمشق دستگیر نموده و گردن زدند.^۴
- در سال ۷۶۶ق، محمود بن ابراهیم شیرازی به جرم شیعه‌گری به همان ترتیب کشته شد و سپس جسد او آتش زده شد و خاکسترش را به باد دادند.^۵
- در همین سال، علی بن محمد حلبی، به جرم شیعه بودن به همان ترتیب کشته شد.^۶
- ابراهیم بن ابی الغیث بخاری به اتهام شیعه بودن، خانه‌اش خراب شد و کتاب‌هایش آتش زده شد. شعری از او نقل شده است که پس از آزار و اذیت سروده و در آن اشاره کرده که وقتی او در خانه نشسته،

۱. عمر بن احمد ابی جراحه، *زبدة الحلب من تاریخ حلب*، ج ۲، ص ۴۷۵.

۲. عمر بن مظفر بن وردی، *تاریخ ابن‌الوردی*، ج ۲، ص ۳۴۱.

۳. احمد بن علی قلشندی، *صبح الأعشى فی صناعة الإنشاء*، ج ۱۳، ص ۱۴.

۴. احمد بن حجر عسقلانی، *الدرر الکامنة فی أعیان منة الثامنة*، ج ۱، ص ۳۵۶.

۵. ابن کثیر دمشقی، *البلدایة والنهاية*، ج ۱۴، ص ۳۱۰.

۶. ابن حجر عسقلانی، *الدرر الکامنة*، ج ۱، ص ۳۷۵.

تشیعش به چه کسی آسیب می‌رسانده است؟^۱

- همچنین، کتابخانه حلب آتش زده شد؛ درحالی که ۶۰۰۰ جلد از کتب وقف شده سیف الدوله حمدانی (۳۰۱-۳۵۶ق) و دیگران، در آن بود.^۲

- علاوه بر موارد مذکور، در شام در دوران ممالیک، مردان دیگری به جرم رافضی بودن سر از بدنشان جدا شد،^۳ نشان به آتش سوخت و سرهای شان در کوی و برزن به نمایش گذاشته شد و منادی ندا داد: «این، جزای کسی است که به صحابه رسول خدا (ص) دشنام دهد».^۴

سختگیری و شدت عمل در دوره مذکور علیه شیعیان، به شکلی بود که مردم هرگاه می‌خواستند علیه شخصی توطئه کنند، او را متهم به تشیع می‌کردند. به این ترتیب، املاک او مصادره می‌گردید و انواع کیفرها و اهانت‌ها بر او وارد می‌شد؛ تا اینکه اظهار توبه از تشیع و رفض کند.^۵ اعدام محمد بن مکی (م. ۷۸۶ق)، فقیه بزرگ امامی منطقه جبل عامل و ساکن دمشق، درحالی که این فقیه با تقیه به شافعی بودن تظاهر می‌کرد، در همین راستا قابل ارزیابی است.^۶ با وجود همه این مصیبت‌ها و فجایعی که در این دوران علیه شیعه انجام گرفت، گاه برخی از شخصیت‌های متعصب اهل سنت، سعی در عادی‌سازی این جریان‌ها داشتند. ابن تیمیه با وجود این شرایط صعب که برآمده از هدف اهل سنت برای نابودی تشیع بود، در خصوص تعامل اهل سنت با شیعیان این گونه می‌گوید: علی‌رغم دشمنی آنها (شیعیان) نسبت به تستن، ستیان با آنها با عدالت و برابری رفتار می‌کنند و آنها را مورد ایذاء قرار نمی‌دهند؛ چراکه بی‌عدالتی به‌طور مطلق رد شده است... در واقع، ستیان نسبت به رافضیان، بهتر از خود رافضیان نسبت به یکدیگر هستند.^۷ با وجود این شرایط دشوار، شیعه در منطقه شام همواره حضوری بالنده و مؤثر داشته است و برای برون‌رفت از این وضعیتی که گفتمان هرژمونیک اهل سنت برایشان ساخته بود، با توجه به شرایط عصر و زمانه خود، راهبردهایی در پیش گرفتند که حیات تاریخی ایشان را، هرچند به صورت سخت و آسیب‌پذیر، تضمین کرد.^۸ بررسی این راهبردها به‌عنوان واکنش شیعیان به جوّ مذکور، پژوهشی دیگری می‌طلبد؛ تا این تعارض تاریخی برطرف شود که چگونه شیعه از این دوره صعب و شرایط جان‌فرسای قرن

۱. صفدی، الوافی بالوفیات، ج ۶، ص ۷۹.

۲. شمس الدین ذهبی، تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام، ص ۴۹۹.

۳. ابن کثیر دمشقی، البدایة والنهاية، ج ۸، ص ۲۴۴.

۴. همان، ص ۲۵۰.

۵. ابن حجر عسقلانی، الدرر الکامنة فی أعیان مئة الثامنة، ج ۱، ص ۲۰۱.

۶. کامل مصطفی الشیبی، الصلة بین التصوف والتشیع، ص ۱۴۱.

۷. أبو عبد الله محمد بن عثمان ذهبی، المنتقى فی منهاج الاعتدال، ص ۳۲۸.

۸. ابن جبیر، رحلة ابن جبیر، ص ۲۲۷.

پنجم تا دهم منطقه شام، به سلامت رست؟ به طوری که در قرن دهم، تاریخ شاهد حضور بالنده آنها در این منطقه بود و حتی صدور اندیشه شیعی از این منطقه، حیات شیعه امامی اثنی عشری را در سرزمین دیگر تضمین کرد.^۱

۴. نتیجه گیری

منطقه استراتژیک شام قدیم که با حکومت و خلافت امویان در این سرزمین بیش از مناطق دیگر مخالفت با اندیشه شیعه در آن استقرار یافت، در بازه زمانی قرون ششم تا دهم، خاستگاه حوادثی بود که بر حساسیت اوضاع آن افزود. جنگ‌های دوست ساله صلیبی که سرزمین شام در مواجهه مستقیم با آن بود، فروپاشی خلافت عباسی که سرزمین شام در کنار مصر میراث‌دار سیاسی آن شد، ظهور حاکمان متعصب سنی که در مهار بحران‌های پیش رو در زمان خالی بودن کرسی خلافت به همراهی عالمان سنی بیش از پیش نیاز داشتند، توفیق این حاکمان در مقابل صلیبی‌ها و مغول که آنها را به عنوان قهرمانان حافظ دین به جامعه معرفی می‌کرد، همگی از جمله ظرفیت‌های در اختیار اهل سنت این منطقه بود که مسیر پیش روی آنها را برای حاشیه‌رانی رقیب ترسیم می‌کرد و حاکمان سنی، این منطقه را همسویا تعصبات مذهبی که خود نیز قابلیت آن را داشتند، در مسیری خاص که اصل اول آن برجسته کردن گفتمان خودی بود، قرار می‌داد. دیگر اینکه خطرسازی چون شیعه امامیه که عقاید آن در عرصه عقلی قابل دفاع بود و از نظر علمی حرفی برای گفتن داشت، با وجود چالش‌های پیش رو، در این منطقه رشد چشمگیری را تجربه کرد و با توجه به وضعیت موجود، به تلاش سنجیده و خستگی‌ناپذیر برای حضور و حفظ حیات دست می‌زد.

ظرفیت‌های در اختیار اهل سنت این منطقه و تلاش شیعه امامیه برای رشد و گسترش اندیشه خود، جوّ جامعه اسلامی دوره مذکور را به سوی فضای غیریت‌سازانه با محوریت گفتمان هژمونیک اهل سنت پیش برد. از آنجا که گفتمان‌ها هم تلاش می‌کنند برای هژمونیک شدن به تولید معنا بپردازند و هم با به‌کارگیری ابزارهای انضباط و انقیاد، دشمن و غیر را حذف و طرد کنند، گفتمان اهل سنت نیز در این عصر با داشتن امتیازهای مذکور، تضعیف شیعه و ایجاد فضای غیریت‌سازانه را در صدر فعالیت‌های خود قرار داد و تلاش‌ها و اقدامات خود را در بسط هرچه بیشتر سلطه خویش و برکشیدن آن، برجسته کردن نظام معنایی خود و مرزبندی غیریت‌سازانه با شیعیان و به حاشیه راندن دال‌ها و نیز تضعیف نظام معنایی گفتمان رقیب و برجسته کردن نقاط ضعف آن، جهت داد و با دو دسته اقدامات سخت و نرم، همت خود را مصروف حذف رقیب از گردونه اجتماعی با دو محور حاشیه‌رانی سخت و نرم کرد.

۱. نگارنده در مقاله دیگری با عنوان «راهبردهای گفتمان تشیع امامی در مقابل گفتمان اهل سنت در منطقه شام از قرن پنجم تا پایان ممالیک»، این مسئله را بررسی کرده است.

در این راستا، اولین ضربه برای منزوی کردن رقیب می‌توانست شالوده‌شکنی دالّ مرکزی گفتمان رقیب (امامت) و لوازم وابسته به آن باشد که بستر آن را در ادوار قبل، با مهاجرت عالمان سنّی به این منطقه پس از ساخت مدارس ویژه اهل سنت فراهم آورده بود و تداوم تاریخی آن را با تسهیل امر آموزش، تخصیص اوقاف و ویژه این مدارس برای رفع نیازهای مالی و مسائلی از این دست، تضمین کرده بود. معطوف به مسئله مذکور، در مکتوبات این دوره عالمان سنّی، از زوایای مختلف به اصل امامت در اندیشه و عقاید شیعی هجمه کردند تا با تضعیف آن، چارچوب گفتمانی شیعه فروپاشد. آنها می‌توانستند با باطل نشان دادن اعتقاد شیعیان به اصل امامت و زیر سؤال بردن عصمت ائمه از نظر ایشان، اعتقاد آنان به حجیت قول و فعل امامان را به عنوان بدعت شیعه در جامعه اسلامی معرفی نمایند؛ مسئله‌ایی که در پاسخ به آن، عالمان شیعه نیز بیکار ننشستند.^۱

در عین حال، هم‌عرض با این مسئله، اقدامات تند و افراطی، حمله به مناطق شیعه‌نشین، سرکوب، ارباب، قتل و غارت به عنوان مصادیق حاشیه‌رانی سخت، روی دیگر همین سکه بود که در کنار هم پروژه انزوای شیعه را تکمیل می‌کرد. برای تداوم این حرکت، تاریخ‌نگاری متأثر از این فضای گفتمانی نیز به عنوان ابزاری نرم با محق جلوه دادن اهل سنت برای چنین برخوردهایی، به میدان آمده بود و برای مطرود و منفور کردن این نظام معنایی، برخی از تاریخ‌نگاران ضمن عمومی جلوه دادن و نسبت دادن بعضی عقاید انحرافی فرقه‌های منحرف شیعه به همه شیعیان، بدترین صحنه‌های قتل و غارت شیعیان را با جرم‌انگاری داشتن عقاید شیعی به عنوان اجرای عدالت جلوه می‌دادند؛ دیدگاهی که تفکر سلفی با تکیه بر آن، بیش از دیگران برای به حاشیه کشاندن شیعیان از متن جامعه، میدان‌داری می‌کرد؛ تا نگاه توأم با شک و تردید جامعه اسلامی به مسلمان بودن شیعیان را که حاصل تلاش بی‌پرده گفتمان اهل سنت بود، به عنوان اصلی یقینی قوام بخشد. در چنین جوّی بود که کم‌کم عقاید و افکار شیعه، باطل دانسته شد و خون و مال آنان مباح گردید و ریشه‌کن کردنشان، مشروع قلمداد شد.

۱. بررسی مواضع امامیه و راهبردهای ایشان در جوّ مذکور، مجال دیگری می‌طلبد. نگارنده در مقاله دیگری با عنوان «راهبردهای امامیه در مقابل گفتمان هژمونیک اهل سنت» به آن پرداخته است.

منابع

- آمدی، علی بن ابی علی بن محمد ثعلبی، بی تا، *غایة المرام فی علم الکلام*، تحقیق: حسن محمود عبداللطیف، قاهره، مجلس اعلی شئون الإسلامية.
- ابن ابی جراده، عمر بن احمد، ۱۴۲۵ق، *زبدة الحلب من تاریخ حلب*، تصحیح: سهیل زکار، دمشق، دار الكتاب العربی.
- ابن تیمیة، أحمد بن عبد الحليم، بی تا، *مجموعة الرسائل والمسائل ابن تیمیة: رسالة فی الرد علی النصيرية*، اول، بی جا، لجنة التراث العربی.
- ابن تیمیة، أحمد بن عبد الحليم، ۱۴۰۶ق، *منهاج السنة فی رد کلام الشیعة القدريّة: منهاج السنة النبویة فی نقض کلام الشیعة القدريّة*، تحقیق: محمد رشاد سالم، ریاض، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية.
- ابن تیمیة، أحمد بن عبد الحليم، *النصيرية طغاة سورية أو العلويون كما سماهم الفرنسيون*، ریاض / بیروت، دار الافتاء / مكتبة الشاملة.
- ابن جبر محمد بن احمد، بی تا، *رحلة ابن جبر*، اول، بیروت، دار والمكتبة الهلال.
- ابن حجر عسقلانی، احمد، *الدرر الكامنة فی اعیان مئة الثامنة*، مكتبة الشاملة.
- ابن حجر عسقلانی، احمد، ۱۴۱۵ق، *الاصابة فی تمییر الصحابة*، عادل احمد عبدالموجود و علی محمد المعوض، بیروت، دار الكتب العلمية.
- ابن خلکان، احمد بن محمد، ۱۹۹۴م، *وفیات الأعیان وإنباء أبناء الزمان*، تحقیق: احسان عباس، بیروت، دار صادر.
- ابن سعد، محمد بن منیع، ۱۴۱۰ق، *الطبقات الكبرى*، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دار الكتب العلمية.
- ابن شحنة، ۱۹۰۹م، *الدرر المنتخبة فی تاریخ مملكة حلب*، بیروت، چاپ یوسف البیان سرکس.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، ۱۴۱۲ق، *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*، تحقیق: علی بجاوی، اول، بیروت، دار الجیل.
- ابن عماد حنبلی، عبدالحی بن احمد بن محمد، ۱۴۰۶ق، *شذرات الذهب فی أخبار من ذهب*، جلد ۳، تحقیق: عبدالقادر الأرناؤوط و محمود الأرناؤوط، دمشق، دار ابن کثیر.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر، ۴۰۷ق، *البدایة والنهاية*، بیروت، دار الفکر.
- ابن مکی عاملی، محمد، بی تا، *القواعد والفوائد*، ۲ جزء، قم، منشورات مكتبة المفید.
- ابن مکی عاملی، محمد، عقيدة الشيخ الشهيد (عقيدة محمد بن مکی)، مجموعه خطی کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، برگ ۱۹۱، شماره ۵۱۳۸ (فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی: ج ۱۵/۱۵۹).
- ابن الوردی، عمر بن مظفر، ۱۴۱۷ق، *تاریخ ابن الوردی*، بیروت، دار الكتب العلمية.
- ابن یحیی، صالح، بی تا، *تاریخ بیروت*، تصحیح: اورز و سلیمی، بیروت، دار الفکر.
- أبو شامة مقدسی، بی تا، *الروصتين فی أخبار الدولتين النورية والصلاحية*، مكتبة الشاملة.
- آمدی، علی بن ابی علی، بی تا، *غایة المرام فی علم الکلام*، قاهره، مجلس اعلی شئون الإسلامية.
- تاجیک، محمدرضا و بهرام پور، شعبانعلی، ۱۳۷۹، *گفتمان و تحلیل گفتمانی*، تهران، فرهنگ گفتمان.
- تاجیک، محمدرضا، ۱۳۸۳، *گفتمان و تحلیل گفتمانی*، انتشارات فرهنگ گفتمان.
- تمیمی، ابوحنیفه نعمان بن محمد، بی تا، *دعائم الاسلام*، تحقیق: عاصف فیضی، چاپ سوم، قاهره، دار المعارف.
- حسینی زاده، محمدعلی، ۱۳۸۳، «نظریه گفتمان و تحلیل سیاسی»، علوم سیاسی، شماره ۲۸.

- خلجی، عباس، ۱۳۶۸، «ناسازه‌های نظری و ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح‌طلبی»، پایان‌نامه دکتری علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- دهقانی فیروزآبادی، جلال، ۱۳۸۷، چرخه گفتمانی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در: مجموعه مقالات مروری بر کارنامه سی ساله نظام جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ذهبی، ابوعبدالله شمس‌الدین محمدبن احمد، سیر اعلام النبلاء، بیروت: المكتبة الشاملة.
- ذهبی، ابوعبدالله شمس‌الدین محمدبن احمد، بی تا، العبر فی خبر عن غیر، المحقق: أبوهاجر محمد السعید بن بسیونی زغلول، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ذهبی، ابوعبدالله شمس‌الدین محمدبن احمد، بی تا، المنتقى من منهاج الاعتدال فی تقص کلام اهل الرافض والاعتزال، جلد ۱، تحقیق: محب‌الدین الخطیب، بی جا، مكتبة الشاملة.
- ذهبی، ابوعبدالله شمس‌الدین محمدبن احمد، ۱۴۰۷ق، تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام، ۵۲ جلد، محقق: عمر عبدالسلام التدمری، چاپ دوم، بیروت، دار الکتب العربی.
- سلطانی، علی اصغر، ۱۳۹۲، قدرت، گفتمان، زبان، تهران: نشر نی.
- سلطانی، علی اصغر، «تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش»، علوم سیاسی، ۲۸(۷).
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، ۱۴۱۸ق، حسن المحاضرة فی أخبار مصر والقاهرة، ۲ جلد، مصحح: خلیل عمران منصور، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- شهرستانی، محمدبن عبدالکریم، ۱۳۶۴، الملل والنحل، جلد ۱، چاپ سوم، قم، الشریف الرضی.
- الشیبی، کامل مصطفی، ۱۹۸۲م، الصلة بین التصوف والتشیع، چاپ سوم، بیروت، دار الأندلس.
- صفدی، صلاح‌الدین خلیل بن أبیک بن عبدالله، ۱۴۲۰ق، الوافی بالوفیات، ۲۹ جلد، المحقق: أحمد الأرنبوط و ترکی مصطفی، بیروت، دار إحياء التراث.
- عبداللطیف، حمزه، ۱۹۶۸م، الحركة الفكرية فی مصر فی العصرین الأیوبی والمملوکی، چاپ هشتم، قاهره.
- عبدالملک ابن هشام، بی تا، السيرة النبویة، تحقیق: مصطفی السقا، بیروت، دار المعرفة.
- عثمان، هاشم، ۱۳۹۰، تاریخ شیعه در شام، حسن حسین زاده شانه‌چی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- غزالی الطوسی، محمدبن محمد، بی تا، فضائیل الباطنیة وفضائل المستظهریة، تحقیق: عبدالرحمن بدوی، کویت، مؤسسه دار الکتب الثقافیة.
- قلقشندی، احمدبن علی، ۱۹۸۷م، صبح الأعشی فی صناعة الإنشاء، دمشق، دار الفکر.
- کریم‌زاده سورشجانی، شهناز، ۱۳۹۰، مناسبات شیعیان و اهل سنت در منطقه شام از سلاجقه شام تا پایان ممالیک (۹۲۳-۴۷۱ق)، قم، بوستان کتاب.
- کریم‌زاده سورشجانی، شهناز و روح‌الله امیری، زهرا، ۱۳۹۹، «نقش عالمان در مناسبات مذهبی منطقه شام در عصر ممالیک (۶۴۸-۹۲۳ق)»، تاریخ اسلام، شماره ۸۴.
- مادلونگ، ویلفرد، ۱۳۷۵، مکتب‌ها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، ترجمه: جواد قاسمی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مقدمی، محمدتقی، ۱۳۹۰، «نظریه تحلیل گفتمان لاکلاو و موف و نقد آن»، معرفت فرهنگی/اجتماعی، ۲(۲).

- مقریزی، احمد بن علی، ۱۴۱۸ق، السلوک لمعرفة دول الملوك، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- مقریزی، احمد بن علی، ۱۴۱۸ق، المواعظ والاعتبار، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- نعیمی دمشقی، عبدالقادر بن محمد، ۱۴۱۰ق، المدارس فی تاریخ المدارس، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- نسائی، احمد بن علی، ۱۴۱۱ق، السنن الکبری، محقق: عبدالغفار سلیمان بنداری، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- نسائی، احمد بن علی، ۱۴۲۴ق، خصائص امیر المؤمنین علی بن ابی طالب، بیروت، المكتبة العصرية.
- وافدی، محمد بن عمر، ۱۴۱۷ق، فتوح الشام، تحقیق: عبداللطیف عبدالرحمن، جلد ۱، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- یورگنسن، ماریان و لونیز فلیس، بی تا، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه: هادی خلیلی، تهران، نشر نی.

